

ПРОБЛЕМИ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І ТА КРИМУ В XVIII-XIX ст.

Заселення земель Північного Причорномор'я та Північного Приазов'я, що знаходилися на південних кордонах Російської імперії з I пол. XVIII ст., було викликане соціальною політикою Російського уряду в Північному Причорномор'ї та Криму в XVIII-XIX ст., яка підпорядковувалася імперській політиці і мала на меті: 1) ефективне освоєння нових територій, 2) створення на південноукраїнських землях на протипагу українським поселенням колонії з іноземних переселенців, підпорядкованих уряду з пільговим правовим режимом, 3) створення військово-економічної база для подальшої боротьби з Османською імперією. Тому 4 грудня 1762 р. імператриця Катерина II видає Маніфест “О позволенні иностранцам входить и селиться в Россию и о свободном возвращении в свое отечество русских людей, бежавших за границу”, який став нормативною базою, що передбачала порядок переселення всіх бажаючих на територію Російської імперії.

22 липня 1763 р. царським урядом був прийнятий наступний Маніфест “О позволенні всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселятся в которых губерниях, они пожелают, и о дарованных им правах”, в якому містилися деталізовані умови переселення іноземців на територію Росії. У порівнянні з корінними мешканцями іммігрантам на певний термін надавалося багато прав та пільг. Переселенцям дозволялося сповідувати свою релігію, вони не повинні були платити податків, назавжди звільнялися від обов'язкової військової служби. Тим, хто переселявся з своїми сім'ями на незаселені і необроблені землі, надавалися пільги на 30 років. Для тих, що переселялися в міста, с пільги на 5 років.

У 1764 році був розроблений й прийнятий “План про роздачу в Новоросійській губернії земель до їхнього заселення”, в якому умови переселення дещо змінилися, оскільки до оселення на державних землях Російської імперії допускалися тільки працьовиті землероби, виноградарі, шовководи, скотарі, особливо вівчарі, сільські ремісники [5, с. 126-127].

15 липня 1774 року урядом Російської імперії та Туреччиною був підписаний Кючук-Кайнаджерський мирний договір, за яким до території Росії приєднувалися землі Кримського півострова, Північного Причорномор'я та Північного Приазов'я (Ди-

кого поля). Підставою виникнення і становлення права власності на захоплені землі була колонізація цих територій. Тому згідно з цією угодою було прийняте рішення про виселення переважної частини татар, турок, а також вірменів за межі Криму і заселення звільнених територій колоністами.

Еміграція татарських громад з Кримського півострова в 1780-х рр. також пов'язана з економічною ситуацією, що була викликана антитатарською соціальною політикою першої російської адміністрації. Хоч прийняті нормативні акти від 22 лютого 1784 р., за яким кримськотатарська знать прирівнювалася до російського дворянства, і від 18 березня 1796 р., за яким кримські татари-селяни не закріпачувалися, а набували статусу державних селян та отримували державну землю на право користування, звільнялися від рекрутських повинностей та військового постою, повинні були стабілізувати становище на Кримському півострові.

У 1802 р. була створена, а 1809 р. розпущена Комісія по розгляду земельних спорів у Криму. Результатом роботи цієї комісії стало визнання прав приватної власності на землю не за кримськими татарами, а новими власниками – здебільшого російськими поміщиками, оскільки останні мали змогу засвідчити своє право на земельні ділянки за допомогою здебільшого фіктивних актів купівлі-продажу, здійснених через посередників – земельних спекулянтів.

На початку XIX ст. були підтвержені особисті майнові права татарського селянства. У відповідності до постанови 1827 р. кримське населення мало за законом право власності на рухоме і нерухоме майно, в тому числі і на землю [3, с. 220]. Але і ці заходи не зупинили еміграцію та не змінили правове становище землевласників-татар, які в силу історично складеного порядку землекористування не мали правоустановчих документів на свої землі.

Припинити процес обезземлювання кримських татар мала скликана у 1856 р. нова Комісія, яка призначалася для розгляду скарг на поміщиків і нормалізації татарської економіки. Але результати роботи комісії були прямо протилежні. Кримські поміщики стали припиняти орендні відношення і виселяти татар з своїх земель. Ці виселення перетворилися на національну політику царського уряду, оскільки Олександр II розглядав звільнення Криму від “вредного населення” як виключно “благоприятное явление”. За весь час еміграції (до 1863 р.) були спустошені 784 аулів, звідки виїхало понад 141.660 татар.

Після скасування кріпацького права в Росії реформа прийшла і до Криму. Так як кількість кріпаків на півострові не пере-

вищувала 4 %, тому і питання викупу землі кріпаками не було таким гострим, як на іншій території України [2, с. 341]. Бідніші селяни отримували у володіння так звані “злидняцькі” наділи землі розміром у 1,5 десятини степової або 0,75 десятини горяної землі.

До 1863 р., коли призупинилася еміграція татар з півострова, за свідченням місцевого статистичного комітету, кількість осіб що виселилися досягла 141.667 чоловік [1, с. 200] і їх замінили колоністи, загальна кількість яких в Криму і Таврійській губернії досягла 700.000 чоловік. З 1877 по 1905 рр. земля, що належала татарам, передавалася у користування іноземним емігрантам, і, нарешті, їм було передано на підставах різних цивільних угод 77 % всіх придатних для користування земельних наділів.

Але розглядати історію становлення права власності на земельні ділянки, розташовані по території Кримського півострова, Північного Причорномор'я та Північного Приазов'я, треба з урахуванням певних національних груп і нормативних актів, що застосовувалися до них. Оскільки царський уряд при захопленні вищеназваних земель переслідував певні економічні, воєнні, а також політичні цілі, то і виконання цих питань було покладено на різні національні групи. Так, німецькі колоністи, займаючи пустуючі землі, “принесли” з собою передові методи добування води, меліорації сухих українських степів. Болгари виконували роль військового буферу на кордонах Російської імперії. Греки займалися торгівлею. Окремою соціальною групою були розташовані євреї, оскільки ніяких привілеїв вони не отримували й несли ще тягар громадянських обмежень, в тому числі і в праві власності на землю. Тому нормативний матеріал і висновки у цієї статті згруповані за національною ознакою.

Головними національними групами, що почали заселення цих територій були: росіяни, німці, болгари, греки, євреї. Колонізація проходила у декілька хвиль. Першою хвилею переселяли відставних солдат, а також жінок, що мали стати їх дружинами. Поселяли такі “сім'ї” в спеціальних селищах Підгорна Петровська, Мазанки, Курці, Мангуш, Зуя, Бія-Сала, Ізюмська, Степанівка. Другу хвилю переселенців склали державні селяни — старообрядці та інородці — вірмени, греки. Вони заселяли Топли, Оргалан, Ауткі. Третю хвилю склали колоністи-іноземці — менноніти і німці [2, с. 286].

Першими з західноєвропейських поселенців були німці. Порівняно з іншими іноземними емігрантами німці перебували в привілейованому становищі. Вони отримали у приватну власність або спадкове володіння великі земельні наділи, значні

грошові пільги у вигляді коштів для господарських робіт і будівництва житла, на 50 років звільнялися від податків і повинностей, назавжди від рекрутчини та державних служб. До 1790 р. в Україні заснували більше 16-и крупних німецьких поселень.

За указом 1804 р., щоб призупинити масове переселення іноземців, були вжиті певні майнові обмеження до колоністів: дозволялося переселятися тільки таким особам, які могли служити прикладом у землеробстві і ремеслах, причому кожний дорослий чоловік повинен був привезти з собою у наявному капіталі або товарі не менше 300 гульденів. Послідовно вводилися кількісні обмеження (200 родин на рік) та пільгові – уряд компенсував тільки витрати по доставці колоністів на нові місця. Але пільга 3.000 карбованців залишилася, хоч і з зменшеним терміном повернення (10 років). Усі колоністи в середньому отримували по 60-65 десятин землі.

Одночасно з утворенням німецьких колоній на материці німці з'явилися і в Криму, де 1805 році вони заснували шість колоній.

З початку XIX ст. розмір сімейного наділу для переселенців був скорочений з 85 до 50 десятин на сім'ю, який позбавлявся будь-яких податків. Особам, які займалися садівництвом, на підставі указів від 7 серпня 1803 р. тільки у 1830 р. було роздано в безкоштовне користування або спадкове володіння близько 3000 десятин державних земель [3, с. 224].

Після 1861 р., в умовах розпродажу поміщицьких господарств та їх володінь, який був пов'язаний з скасуванням кріпацького права, почалося масове скуповування поміщицьких господарств німецькими колоністами у власність. Для німецьких колоністів були встановлені найвигідніші пільгові умови розселення, виділення й оплати землі, оскільки переважно їм відводили малопридатну для ведення сільського господарства цілину, пустуючі або сухі землі.

Для захисту південних кордонів Російської імперії, тобто переслідуючи суто воєнну мету, царський уряд розпочав заселення у прикордонних землях колоністів з Балканського півострова, які і склали другу по численності групу іноземних колоністів. Значну частину з цих переселенців складали болгари, що встигли зарекомендувати себе як умілі хлібороби і мужні воїни. м надавалися земельні наділи за військову службу. Так, низкою указів 1732 та 1733 рр. царський уряд почав формувати нормативну базу переселення жителів Балкан на кордони Російської імперії. 1 вересня 1751 р. у грамоті, наданій гетьману України Кирилу Розумовському, вказувалися землі, що закріплюються за Новосербським військовим округом. 29 грудня

1751 р. був виданий указ, за яким полки що склалися з жителів Балканського півострова, офіційно розміщувалися на землях біля кордонів Російської імперії з Річчю Посполитою, Османською імперією та Кримським ханством. Поселення болгар, валахів, сербів розташовувалися поблизу території Війська Запорізького.

За Кючук-Кайнарджийською мирною угодою до Російської імперії переходили землі, розташовані ліворуч від Південного Бугу. Саме на цих землях були розміщені офіцери і солдати бузького козацького полку разом зі своїми сім'ями, де для обзаведення господарством їм були передані на праві довічного користування землі з умовою служби у війську російському, встановлені тридцятирічні пільги при користуванні землею. Пільги вони користувалися недовго, так як 1797 р. Бузький полк було розпущено по домівкам, а люди були переведені в селянський стан, хоча звільнялися від усіх податків і земських повинностей на 10 років. Кожній повній родині в довічне утримання надавалося до 60 десятин землі та грошова позичка в залежності від потреб родини з терміном повернення 10 років.

16 травня 1812 р. між Російською і Турецькою імперіями було укладено Бухарестський мирний договір, за яким до складу російських територій увійшла Бессарабія. Бухарестська угода передбачала 18-місячний термін для переселення татар з Бессарабії до Османської імперії, а замість них на ці землі переселялися православні християни: греки, болгары, серби і ін. Питання про переселення вирішувало відомство генерал-губернатора. У 1812 р. в Новоросійському краї був організований спеціальний орган "Контора опікуєства новоросійських іноземних поселенців" [4, с. 51-62].

У 1817 р. була проведена військова реформа, за якою бузькі козаки та державні селяни переводилися до стану військових поселенців. Військові поселенці займалися сільським господарством. Вони не платили податків, безкоштовно користувалися землею на праві довічного спадкового володіння та звільнялися від усіх державних податків. Указ від 29 грудня 1819 р. змінив правове становище болгарських колоністів, які отримали статус "задунайських переселенців" з усією нільговою базою іноземних колоністів стосовно права власності на землю.

26 грудня 1860 р. і 23 січня 1861 р. були видані укази, що дозволяли переселятися болгарам з Молдавського князівства в Херсонську, Таврійську і Катеринославську губернії із збереженням за переселенцями пільг і надання їм грошової допомоги незалежно від часу переселення. Емігрантам виділялися землі в Херсонській, Катеринославській губерніях – по 8 десятин на

чоловіка, в Таврійській губернії – по 9, в Криму – по 12, а також допомога в 125 карбованців, в Криму – до 170 карбованців на родину. Вони звільнялися на шість років від військових повинностей і на вісім від інших повинностей і податків. До 1861 р. на землі Херсонській, Таврійській і Катеринославській губерній переселилося 7797 болгар [1, с. 201].

Земель придатних до користування ставало все менше, і царський уряд наказом від 9 січня 1863 р. оголосив про припинення масового переселення на українські землі болгар, сербів, греків та інших іноземців і, як наслідок, в грудні 1868 р. Новоросійське військо, до складу якого входило і Дунайське військо, було ліквідоване, а козаки переведені до стану селян-власників.

Третьою великою групою іноземних колоністів були греки. Переселення греків проводилося царським урядом за домовленістю з кримським ханом з метою підвищення рівня товарообігу, освоєння спустошених південних земель, з метою захисту південних кордонів від Туреччини. Розміщалися вони в районі Північного Причорномор'я. При поселенні їм надавалося певне коло привілеїв: передача безкоштовного земельного наділу, будівництво житла за державний кошт, право безмитної торгівлі з закордоном [6, с. 284]. Також вони засновували компактні військові поселення в Приазов'ї. Найбільшим грецьким військовим поселенням в районі Балаклави був грецький піхотний полк “Албанське військо”, створений у 1779-1783 рр. Не поступався йому в кількості і “Арнаутський полк”, що склався з греків і албанців, розселених у міжріччі Південного Бугу. Так заний “Одеський грецький піхотний дивізіон” був створений і розташований як військове поселення в межах Одеси, біля Сухого Лиману. Однак проіснував він недовго і через два роки був розформований, а греки вийшли з військового відомства, зберігаючи значні привілеї як іноземні колоністи. Помітно зросла їх чисельність після російсько-турецьких війн.

Особистий правовий статус існував для євреїв, оскільки царський уряд, вводячи майнові перешкоди, переслідував суто релігійні, політичні цілі. Введення царським урядом “риси осілости” (євреям дозволялося жити в основному лише в “Бессарабській і Білостокській губерніях, в губернії Херсонській, окрім Миколаєва, в губернії Тавричеській, окрім Севастополя” [5, № 8054]) призвело до того, що більшість євреїв оселилася головним чином в містечках і невеликих містах.

Прийняті 9 грудня 1804 р. і 13 квітня 1835 р. “Положення про євреїв”, встановлювали статус євреїв-землеробів і правовий титул володіння ними земельними ділянками. Так, їм дозволялося займатися сільським господарством на казенних і куп-

лених у поміщиків землях у “межах осілости”. Вважалося, що за пільгами євреї-землероби прирівнювалися до іноземних колоністів.

У 1811 р. Сенат видав “Устав о правах євреїв”, в якому закріплювалися права євреїв на їх власну землю, особисту свободу, волевиявлення при укладенні будь-яких угод по нерухомості. Однак, зважаючи на політичну ситуацію у Росії у 1882 році за “Тимчасовими правилами” євреям знов було заборонено селитися в селах, навіть у межах риси осілости, набувати нерухоме майно у містах і орендувати земельні угіддя та ін.

Після 1890 р. припинився процес глобального розподілу земель у Криму і Північному Причорномор'ї між різноманітними соціальними і національними групами землевласників у такому співвідношенні: половину кримської землі мали у власності поміщики, 10 % с селянські общини, 10 % с селяни-власники та колоністи, інші землі були у власності церкви і держави. У той час зернові займали 220000 десятин землі, на 5000 десятин розкинулися сади і виноградники [1, с. 204]. До ХХ ст. в Північному Причорномор'ї та Криму, з урахуванням існуючих в Україні традиційних форм землекористування та в силу державно-правової політики щодо іноземних переселенців, фактично склалося право власності на землю з відповідними формами спадкування землі, які на початку ХХ ст. отримали своє подальше юридичне закріплення в століпінській аграрній реформі.

Література

1. Андреев А. Р. История Крыма. — М., 1997.
2. Возгрии В. Е. Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992.
3. Дюличев В. П. Рассказы по истории Крыма. — Симферополь, 1996.
4. Петков С. В. Законодавча політика російської адміністрації у заселенні Південної України. — Запоріжжя, 1998.
5. Полное собрание законов Российской империи. — Собр. 1. — Т XVI. — СПб., 1830.
6. Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материалам на двенадцать частей. — Выпуск II. — Чернигов, 1902.